

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.2.56>

Güntəkin Nəcəfli

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan
guntekin.cemil@gmail.com*

QARABAĞIN XRİSTİAN ALBAN MƏLİKLƏRİNİN ETNİK KİMLİYİNİN ERMƏNİDİLLİ TARİXŞÜNASLIQDA ƏKSİ

Açar sözlər: Qarabağ, alban məlikləri, ermənidilli tarixşünaslıq, milli ideologiya

XIX əsrin sonlarından başlayaraq tarixi “Qarabağ ərazisinin qədim erməni torpağı olduğu” haqqında uydurma konsepsiya “inkişaf etməyə” başladı. Bu konsepsiyaya görə, “tarixi Ermənistanın bir parçası olan Qarabağ XVIII əsrin ortalarında köçəri türk tayfaları tərəfindən zəbt olunmuş” və burada xanlıq yaranmışdı, burada yaşayan xristian məliklər isə ermənidirlər”. Bu yolla ermənidilli tarixşünaslıqda Qarabağa ərazi iddiaları ilə bağlı olan siyasi iddia ortaya qoyuldu, sonralar bu iddia bütün erməni tarixşünaslığında öz əksini tapmış, tədricən milli ideologiyaya çevrilmişdi. Beləliklə, Qarabağda qədim Alban dövlətçiliyinin etno-mədəni irsinin qorunub saxlanmasının parlaq təzahürü olan alban məlikləri tarixinin erməniləşdirilməsi, onların etnik kimliyinin saxtalaşdırılması ermənidilli tarixşünaslığın aparıcı mövzularından hesab olunur.

Ermənidilli tarixşünaslıqda Azərbaycan ərazisində mövcud olan qədim Albaniya dövləti (e.ə.IV əsr- b.e.705) “Şərqi Ermənistan” kimi təqdim edərək, alban irsi üzərində sonralar bərqərar olmuş Qafan alban, habelə Xəmsə alban məlikliklərinin tarixi mənimsəyərək “erməni xalqının tarixi” kimi təqdim edilir. Və iddia olunur ki, 1555-ci ildə “Ermənistan”ın Osmanlı Türkiyəsi ilə Səfəvi İrani arasında bölüşdürülməsindən sonra Türkiyənin nəzarətinə keçən “Qərbi Ermənistan”da - Zeytun, Sasun, Şatax, Moksa və İsyanda (Diyarbəkr) “kiçik bəyliklərin” izləri qalmışdır. İranın tərkibinə keçən “Şərqi Ermənistan”da isə Sünik və Ərsakda da oxşar knyazlıqlar qorunub saxlanılmışdır.

Beləliklə, Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində olan Qafan alban məlikliyi ermənidilli ta-

rixşünaslıqda “Sünik çarlığı”, Qarabağın Xəmsə alban məliklikləri isə “Ərsakın erməni məliklikləri” kimi təqdim olunur. Təqdim edilən məqalədə Qarabağ məliklərinin tarixi, əsasən etnik kimlik məsələsinin ermənidilli tarixşünaslıqda vəziyyəti nəzərdən keçirilir.

Ermənidilli tarixşünaslıqda “Ermənistanın son orta əsrlər tarixində mühüm rol oynamış” Qarabağ məlikliyinin tarixi XVI-XVIII əsrlərdə mövcud olmuş beşlik 1744-cü ildən Xəmsə məlikləri adı ilə təqdim edilir.

Xəmsə məlikliyinə daxil olan mahallar:

1) **Gülüstan** – Kürəkçayın sahilindən Tərtər çayına qədər olan ərazidə yerləşirdi. XVII əsrin əvvəllərindən Gülüstan hakimləri məlik Böyləryanlar idilər. Onların iqamətgahı Gülüstan kəndindəki Gülüstan qalasında və Talış kəndi yaxınlığındakı Horeka monastırı ilə üz bəzən olan sarayda yerləşirdi. Mahalın ərazisi müasir dövrdə təxminən keçmiş Ağdərə rayonunun şimal-şərqini əhatə edirdi.

2) **Çiləbörd** – Tərtər və Xaçın çayları arasında yerləşirdi. Mahalın hakimləri Xaçın məlikləri Həsən Cəlal nəslinin davamçıları məlik israililər idilər. Onların iqamətgahları qədim Möhrətağ sarayında və eləcə də ermənilərin “Mayrakəğək” (Ana şəhər – G.N.) adlandırdığı Kahakətex qalasında yerləşirdi. Mahalın ərazisi müasir dövrdə keçmiş Ağdərə rayonunun əsas hissəsini və Kəlbəcər rayonunun şərqini ehtiva edir.

3) **Xaçın** – eyniadlı çayın vadisini əhatə edərək Qarqar çayı sahilindəkə uzanır. Xaçın mahalının hakimləri qədim Albaniya hökmdarları nəslindən olan Həsən Cəlal övladları idilər.

Onların qalaları Xanaberd* adlanırdı. XIV əsrin sonlarından etibarən bu ailənin nümayəndələri irsi olaraq Alban (Gəncəsər) katolikosluğu taxtına malik idilər. Mahalın ərazisi müasir dövrdə keçmiş Əsgəran rayonunun əsas hissəsini və keçmiş Ağdərə rayonunun cənub hissəsini əhatə edirdi.

4) **Vərəndə** – Qarqar çayı və Kirs-Ziyarət silsiləsi arasında yerləşirdi. XVII əsrin əvvəllərindən Vərəndə hakimləri ermənlərin “Avetaranots” (Bibliya evi – G.N.) adlandırdıqları Çanaxçı qəsəbəsində əyləşmiş məlik Şahnəzəryanlar idilər. Mahalın ərazisi müasir dövrdə keçmiş Əsgəran rayonunun cənub hissəsini və bütün Xocavənd, o cümlədən Xocalı rayonunun ərazisini əhatə edirdi.

5) **Dizaq** – ərazisi ermənilərin “Dizapayt” adlandırdığı Ziyarət dağ silsiləsi və “İşxanaget” adlandırdıqları Quruçaydan başlanır, Araz çayına və Xudafərin körpüsünə qədər uzanırdı. XVII əsrin əvvəllərindən mərkəzi Tuğ kəndində yerləşən, eyniadlı qala idi və burada məlik Yeqaqlar (məlik Avanlar) hakim idilər. Mahalın ərazisi müasir dövrdə Hadrut qəsəbəsini, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarının ərazisini əhatə edirdi.

İnzibati cəhətdən Azərbaycan Səfəvi dövlətinin böyük əyalətlərindən biri olmuş Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi XVI əsrin əvvəlindən XVIII əsrin ortalarına qədər irsi olaraq Ziyadoğlu Qacarlar nəslinə məxsus idi. 1593-cü il məlumatına görə, bu əyalət 7 sancağa, 36 nahiyəyə bölünürdü. Burada qeydə alınan 1,3 mindən çox toponimik vahidlərin təqribən hamısı azərbaycanlılara məxsus idi. Toponimlərdən heç biri ermənilərə məxsus olmamışdır. Səfəvi hakimiyyətinin son dövründə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibində yerli inzibati-ərazi vahidi kimi beş xristian mülkiyyəti yaranmışdı. 1736-cı ildə Muğan qurultayında Nadir xan Əfşar şah seçilərkən onun hakimiyyətini qəbul etməyərək, keçmiş Səfəvi sülaləsinin bərpasını arzulayan Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi və digər Qacarlar sülaləsinin nümayəndələrinin imtiyazlarını əllərindən almış, xristian mülkləri Qarabağ bəylərbəyliyi idarəçiliyindən çıxararaq birbaşa Azərbaycan canişini təyin etdiyi

qardaşı İbrahimin sərəncamına vermişdi [bax: 1, s.76-77].

Bu hadisə ermənidilli tarixşünaslıqda “Ərsak mülklərinin müstəqilləşməsi”, “ayrıca erməni bəylərbəyliyi yaradılması” kimi təqdim olunur. Hakop Papazyana görə, Ərsak mülklərinin türklərə (Osmanlı – G.N.) qarşı mübarizədəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirən Nadir şah, onların Xəmsə mülkləri adlı birliyin tərkibində özünüidarəsini təsdiq etdi. Dizaq mahalının hakimi mülk Yeqaqların başçısı təyin edildi. O, bilavasitə Təbrizdən hökmdarlıq edən Nadir şahın qardaşı İbrahim xana tabe idi və Ərsakın beş mülkiyyətindən vergi yığaraq şah xəzinəsinə keçirirdi. Beləliklə, “*Cənubi Qafqazda gürcü Kartli-Kaxet valiliyi ilə yanaşı, ilk dəfə olaraq tarixi Ərsak torpaqlarını və ona bitişik Araz sahilinə qədər uzanan əraziləri özündə birləşdirən ayrıca erməni bəylərbəyliyi – Xəmsə mahalı yaradıldı*” [27, s.78-79].

Ermənidilli tarixşünaslıqda Mikael Çamçyandan başlayaraq bütün erməni “tədqiqatçıları” “Ermənistan”ın şərq hissəsi adlandırdıqları Qarabağın (Ərsak-Xaçın) maddi-mədəniyyətinə sahib olmağı, burada yaşayan xristian əhalinin etnik tarixinin saxtalaşdırılmasını hər zaman diqqət mərkəzində saxlamışlar. Hələ XIX əsrin 90-cı illərində Gevond Alişanın (1820-1901) Venesiyada çap etdirdiyi “Vətən xatirələri”, “Sisakan”, “Albaniya” əsərlərində müxtəlif tarixi dövrlərdə qeyd etdiyimiz məsələlər: Qarabağın inzibati-siyasi quruluşu, mülklərin tarixi və etnik tərkibinin təsvirində öz əksini tapmışdır.

Ermənidilli tarixşünaslıqda Qarabağ mülklərinin tarixi ilə bağlı yazılmış əsərləri xronoloji cəhətdən 3 dövrə aid edə bilərik.

1. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri:

Qarabağ mülklərinin tarixinin kompleks şəkildə ilk təqdimatı ermənilərin “klassik” hesab etdiyi, Vərəndə mülkləri nəslindən olan tarixçi-publisist Raffinin (Hakop* mülk Hakopyan, 1835-1888) adı ilə bağlıdır. Ticarətlə məşğul olan Raffi Qarabağa, Zəngəzura dəfələrlə səyahət etmiş və bu əraziləri qarış-qarış görmüşdü. O, 1881-ci ildə Qarabağa səyahət edərək mülklərin tarixinə dair xeyli material toplamış,

* Ermənidilli tarixşünaslıqda qalanın adı “Tarxanaberd”, “Xoxanaberd” və ya “Xavxanaberd” kimi də təqdim edilir.

* Hakop şəxs adı (rus dilində Akop) ibrancə Yaqob, ərəbcə Yaqub adının erməniləşdirilmiş formasıdır.

bir ildən sonra *“Xəmsə məlikləri”* adlı kitabını çap etdirmişdi [30]. Bu səyahət nəticəsində kitabda məliklərin yaşadığı bölgələrin coğrafi sərhədlərinin təsviri aydın təqdim edilsə də, məliklərin siyasi tarixi ilə bağlı olan məlumatların çoxu şifahi xalq deyimlərinə əsaslanır. Raffi özü də “xalq əfsanələri və deyimlərin” Qarabağ məliklikləri tarixinin mühüm hissəsini təşkil etdiyini qeyd edirdi. Raffinin bu əsəri rus dilinə tərcümə olunsada, onun seçilmiş əsərlərində erməni dilində dəfələrlə yenidən çap edilmişdir [31]. Raffi Xaçın məlikliyinin yerli, digər məliklərin isə Qarabağa gəlmə olduqlarını özündən daha əvvəl qələmə alan Qarabağnamə müəlliflərinin verdikləri məlumatlarını təsdiq etmişdir. Məliklərin “erməni dövlətçiliyi”nin davamı olduğunu iddia edən Raffi kitabının bütün bölmələrində Qarabağ məliklərini “Xəmsə məlikləri” və yaxud “Artsax (Ərsak-G.N.) məlikləri” adlandırmışdır.

Digər tədqiqatçı Xankəndindən 5-6 kilometr şimal-şərqdə yerləşən Xnacax kəndində anadan olmuş, müəyyən müddət ərzində Şuşada pedaqoji fəaliyyət göstərmiş Makar Gevork Barxudaryandır (1832-1906). Qarabağlı yepiskop M.G.Barxudaryan 1890-cı ildə Qarabağa səyahətə çıxır və əsasən xristian əhalinin yaşadığı yerlərdəki epiqrafik materialları toplayaraq bir sıra əsərlər nəşr etdirmişdir. Onun *“Alban ölkəsi və qonşuları”* adlı kitabı 1893-cü ildə Tiflisdə, *“Ərsak tarixi. Qarabağın maddi mədəniyyət abidələri”* isə 1895-ci ildə Bakıda fəaliyyət göstərən “Aror” mətbəəsində nəşr edilmişdir. Əsərin 1949-cu ildə M.M.Yarqulyan tərəfindən erməni dilindən rus dilinə tərcümə edilmiş variantı əlyazma şəklində AMEA Tarix İnstitutunun elmi arxivində saxlanılır.* Biz bu kitabın 1999-cu ildə İrəvanda nəşr olunmuş variantından istifadə etmişik [15]. Müəllif epiqrafik yazıları toplayıb tədqiq etmiş, həm də monastirlərdə və bəzi şəxslərdə olan əlyazmaların üzünü köçürmüşdür. M.G.Barxudaryan özü bütün bu işi Albaniya tarixini yazmaq üçün materialların toplanması mərhələsi hesab edirdi. O, toplanmış materiallar əsasında o, iki cildlik *“Albaniya tarixi”* əsərini yazmışdı. Kitabın I cildi

1902-ci ildə Valarşabadda* [13], II cildi isə 1907-ci ildə Tiflisdə [14] çap edilmişdir.

Baqrat Ulubabyan *“X-XVI əsrlərdə Xaçın knyazlığı”* adlı əsərində Makar Barxudaryanı tənqid edərək yazır: *“Bəzən o (Makar Barxudaryan - G.N.), mövcud olan materiallarda verilmiş məlumatlara münasibətdə yersiz nəticələrə gəlir. Daha çox qəbuledilməz olan isə, tarixi prosesin bu və ya digər əlaqəsi haqqında çatışmayan material əvəzinə, öz təxəyyülünü və ya ehtimalını ortaya qoyur [27, 18].*

Sonralar Makar Barxudaryanın bu topoqrafik əsərindən Azərbaycan tədqiqatçıları da elmi tədqiqatlarında dəfələrlə istifadə etmişlər. Əsər həmin dövrdə Qarabağda mövcud olmuş toponimlərin mənşəyinin araşdırılması üçün əvəzedilməzdir. Kitabda istifadə olunan onomastik materiallar, o cümlədən toponimlər, şəxs adları, coğrafi məkanlar və maddi mədəniyyət nümunələri adlarının əksəriyyəti Azərbaycan türkcəsindədir. Əsərdə Qarabağ məliklərinin nəsiləri, onlara məxsus epiqrafik abidələr üzərində yazılar, müxtəlif dini abidələr və s. haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

XIX əsrin sonunun ermənidilli tarixşünaslığında Qarabağ məliklərinin tarixinin müəyyən məqamları öz əksini çoxcildlik toplularda tapmışdır. Yervand Lalayanın hazırladığı XXVI cilddən ibarət *“Etnoqrafik jurnal”*ın ilk sayı 1896-cı ildə Şuşada, digərləri isə 1897-1916-cı illərdə Tiflisdə nəşr edilmişdir. Həmin jurnalda Qarabağın, Zəngəzurun tarixinə dair maraqlı məqalələr mövcuddur. Bu məqalələrdə Qarabağın etnoqrafiyası, folkloru, arxeologiyası, litoqrafiyası, tarixi, hüququ, incəsənəti ilə bağlı materiallar və araşdırmalar dərc olunmuşdur. *“Vərəndə”* [22] və *“Gəncə əyaləti”* [23] adlı məqalələrdə məliklərin ictimai həyatı, onların mülkləri, nəsiləri və s. haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

1913-1914-cü illərdə nəşr edilmiş *“Erməni məliklikləri haqqında materiallar”* toplusunda Qarabağın xristian məliklərinin etnik tarixi, məlik ailələri ilə bağlı olan məqalələr təqdim edilir. Toplunun I buraxılışında katolikos Qaregin Hovsepyanın *“Cagavan kolleksiyası”* [18]

* Təəssüf ki, hal-hazırda AMEA Tarix İnstitutunun elmi arxivində 2010, m.1662 sayılı qovluqda bu əsərin yalnız II hissəsinin tərcüməsi mövcuddur.

**Valarşabadın əsası Arşaki hökmdarı Valar şah (194-216) tərəfindən qoyulmuşdu [bax: 8, c.116]. Ermənilər bu istilahi da özəlləşdirərək “Vağarşapat” şəklinə salmışlar.

və yepiskop Karapetin Xaxbakyannın və Proşyanların məlik evləri (ailələri) haqqında məlumatlar yer almaqdadır [19]. Topulun II buraxılışında K.Ter-Mkrtyanın **“Dopyanlar və məlik Şahnazaryanlar”** [26] adlı məqaləsi dərc etdirilmişdir. Burada müəllif məlik Şahnazaryanların mənşəyinin Dopyan (Proş), yəni “erməni məlik ailəsindən” olduğunu göstərmişdir. Qeyd edək ki, müəllif burada əsasən məlik Şahnazaryanların Qeqarkuni (Göyçə - G.N) tarixinə diqqət yetirir və onların Vərəndə qolunun tarixinə qısaca toxunaraq onu ayrıca araşdırma mövzusu olduğunu qeyd edir. [26, էջ: 137].

2. Sovet imperiyası dövrü:

Sovet imperiyası dövrünün ermənidilli tarixşünaslığında Qaregin Hovsepyanın Qarabağ və Zəngəzurun məlik ailələrinin tədqiqinə həsr edilmiş **“Ermənistan tarixində Xaxbakyanlar və ya Proşyanlar”** adlı əsərinin I cildi 1828-ci ildə Valarşapadda nəşr edirmişdir [Հովսեփ]. Həmin kitabın II cildi 1942-ci ildə Yerusəlimdə, III cildi isə 1943-cü ildə Nyu Yorkda erməni dilində nəşr edilmişdir. Qeyd edək ki, kitabın adından da görüldüyü kimi, müəllif öz “tədqiqatlarında” qeyd edilən məliklərin “erməni məlik ailəsinə mənsub olduqları”nı iddia etmişdir.

“Qarabağın dağlıq ərazinin azadlıqsevər əhalisinin erməni xalqının çoxəsrlik tarixində rolu”, habelə 1722-1734-cü illərdə Qarabağda baş verən hadisələr və ayrı-ayrı məlik ailələrinin tarixi Leo adlandırılan Arakel Babayanın ümumiləşdirilmiş “əsərlərində” ətraflı təsvir edilmişdir [24-II, էջ: 56; 24-III, էջ: 56].

Qarabağ məliklərinin tarixi Aşot Hovhannisyanın əsərlərində təqdim edilmişdir. Onun 1957-və 1959-cu illərdə İrəvanda çap etdirdiyi **“Erməni azadlıq fikri tarixinin oçerkləri”** adlı iki cildlik kitabında “əsrlər boyu erməni milli azadlıq hərəkatının öncülləri” kimi çıxış edən Qarabağ məlikləri “erməni milli dövlətçiliyinin nümunəsi”, “əsrlər boyu erməni dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlamış, yaşatmış qurum, knyazlıq” və s. kimi təqdim edilir [20, էջ: 243-278, 453-487].

1965-ci ildə saxta “erməni soyqırımının 50 illiyi” qeyd edildikdən sonra yazılmış **“Erməni xalqının tarixi”** adlı ümumiləşdirilmiş əsərdə və 1975-ci ildə H.Jamkoçyan və digər “araşdırmaçılar” tərəfindən hazırlanmış, irihəcmli **“Başlanğıcdan XVIII əsrin sonuna qədər erməni**

xalqının tarixi” [21] adlı kitabda da ənənəvi erməni saxtakarlığı davam etdirilmişdir.

XX əsrin 70-ci illərindən etibarən ermənidilli tarixşünaslıqda Qarabağda mövcud olmuş ayrı-ayrı məliklərin tarixi ilə bağlı olan “araşdırmalara” daha çox təsadüf olunur. Baqrat Ulubabyanın 1975-ci ildə İrəvanda nəşr etdirdiyi **“Xaçın knyazlığı X-XVI əsrlərdə”** adlı irihəcmli (454 səhifə) əsərində Xaçın məlikliyinin sələfi olan Xaçın knyazlığının sərhədləri ətraflı təsvir edilmiş, onların mülkləri, nəsilləri və s. haqqında ətraflı məlumat verilmişdir [27, էջ: 214-215]. Hətta Baqrat Ulubabyan kitabın sonunda “Göstəricilər siyahısı”nın təqdim olunduğu səhifədə xüsusi bir qeyd yazmışdır: *“Albanlar”, “Alban ölkəsi”, “Artsax”, “Uti”, “Xaçen”, “Xaçen işxanları”, “Qarabağ”, “Qarabağ məlikləri”nin adları və anlayışları kitabın demək olar ki, bütün səhifələrində qeyd olunduğu üçün bu siyahıya daxil edilməmişdir*” [27, էջ: 442]. Müəllif Xaçın knyazlığının qurucusu Həsən Cəlaləddin danışarkən onu Cəlaləddin deyil, Həsən Cəlal Dövlə adlandırmışdır [27, էջ: 19-22, 26, 85-86, 134-136, 140-141, 158, 168, 179 və s.].

Kim Kaqramyanın 1979-cu ildə İrəvanda nəşr etdirdiyi **“Gülüstən məliklərinin tarixinə dair materiallar”** [16] adlı məqaləsində adı çəkilən məlikliyin tarixi ilə bağlı yığcam məlumat verilmişdir. Burada Gülüstən kəndinin ətrafında yerləşən XIX əsrin ortalarına aid bir neçə məzar daşının fotosu və onlar üzərindəki yazılar təqdim edilmişdir. Bu epigrafik abidələrdə oxunan ifadələr bir daha Gülüstən məliklərinin erməni mənşəli olmadığından xəbər verir. Yazını olduğu kimi təqdim edirik:

1. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԻՍՍՅ[Խ]ԱՆ ԱՂԻՆ // ՍՍ ԷՐ ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔ ՊԵԿԼԱՐԻՆ ԲՎ. ՌՄ (ays e hanqist İsay[x]an ağin // sa er vordı melık Beklarin) Bu sakin İsay(x)an ağa // məlik Bəylərin oğludur [16, էջ:113].

2. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԵԱՆԻՆ ՈՐ Է // ԿՈՂԱԿԻՑ ԻՍՍ ԽԱՆ... ՄԵԼԻՔ (ays e tapan Mareanin vor e // koğagih İsa xan...

melik) Bu yaxınlıqdakı tapan*// Mareanın oğlu İsxan məlikindir [16, էջ:114].

İsxan ağanın adı, məzar daşı üzərindəki digər ifadələr və eləcə də onun həyat yoldaşının yaxınlıqda yerləşən məzarının kitabəsi də təsdiq edir ki, bu məliklər erməni mənşəli deyildir. Həmçinin, kitabədən görüldüyü kimi, XIX əsrin ortalarında Qarabağ məliklərinin, o cümlədən Gülistan məliklərinin məzar daşlarında, onların soy adlarının sonluqlarında emənilərin əlavə etdiyi “yan” şəkilçisi yoxdur.

Bu baxımdan Hakop Papazyanın 1985-ci ildə Ermənistan EA “İctimai Elmlər Bülleteni”ndə nəşr etdirdiyi “*Məlik Yeqanın qəbul otağının girişindəki yazı*” adlı məqaləsi maraqlıdır. Müəllif yazır: “*Dizaq məliyi Yeqanın qəbul otağının girişində hazırlanmış və 1982-ci ildə S.Barxudaryanın “Erməni yazıları məcəlləsi”nin V cildində çap etdirdiyi kitabə elmi dövriyyəyə etibarlı ilkin mənbə kimi daxil ola bilmədi. Yazının dialektikasında orfoqrafik və kobud səhvlərin olması onu deşifrə etməyi xeyli çətinləşdirir. Yazının üslubunun və dilinin xüsusiyyətlərini, həmçinin müasir ermənidilli və farsdilli mənbələrdə rast gəlinən Məlik Yeqan haqqında məlumatları nəzərə alaraq yazının yeni, düzəliş edilmiş oxunuşunu təklif edirik ki, bu da fikrimizcə, müəyyən məsələləri, xüsusən XVIII əsrin 20-30-cu illərində baş vermiş hadisələri işıqlandırmağa yardım edə bilər*” [29, էջ: 85].

3. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəlləri:

Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi iddiasının ortaya çıxması və Sovet imperiyasının dağılmasından sonra ermənidilli tarixşünaslıqda “Artsağın erməni məlikləri”nin tarixi ən prioritet mövzuya çevrildi.

Baqrat Ulubabyan öz səhifələrindən və sovet imperiyası dövründə yazdıqlarından fərqli olaraq 1994-cü ildə İrəvanda çap etdirdiyi “*Ərsak tarixi, başlanğıcdan günümüzədək*” adlı əsərində Qarabağ məliklərinin etnik kimliyini saxtalaşdırmaqdan çəkinməmiş “Erməni məlikləri”

* Tapan sözü erməni dilində heç bir mənə bildirmir, bu dildə məzar ifadəsi “gezerman” (գեղերգիւմ), “dambaran” (դամբարան), məzar daşı isə “gezermanakar” (գեղերգիւմաւար) adlanır. Qarabağ məliklərinin məzar daşı üzərindəki epigrafiya yazıda isə albanlarda olduğu kimi məzar “tapan” (տապան) adlanmışdır. Albanlar öz kilsə və monastirlərinə “tapınacaq” deyirdilər.

adlı xüsusi başlıq ayırmışdır [28, էջ:129-130]. Kitabda Qarabağ məliklərinin XVII-XIX əsrin sonunadək olan tarixindən bəhs edilir. B.Ulubabyan: “*Məliklik dövründə kəndli yalnız öz məliyinin əmr və qaydalarına tabe idi və hər cür təzyiqdən qorunurdu. Məlik həm də öz vətəndaşlarının rifahı, onların iqtisadi qüdrəti ilə maraqlanırdı, ... məlik təkcə öz mahalının sahibi deyil, həm də qayğıkeş ata idi*” [28, էջ: 181-182] – yazmaqda məliklərin yalnız mahal sahibi olduğunu etiraf etmişdir.

Qarabağ məliklərinin maddi-mədəniyyət tarixinin araşdırılması ermənidilli “tarix elmində” daha çox diqqət yetirilən mövzulardandır. 2001-ci ildə İrəvanda Artak Qulyanın “*Ərsak və Sünik məliklərinin sarayları*” adlı əsəri nəşr olunmuşdur [17]. Foto materiallarla zəngin olan bu kitabda da ənənəvi erməni saxtakarlığı özünü göstərmişdir. Qarabağ və Zəngəzurun XV-XVIII əsrlərə aid məlik sarayları “*tarixi Ermənistanın şərq bölgəsinin nadir abidələri*” adlandırılır və bu abidələrin “*orta əsr erməni memarlığında yeri və rolu*” qiymətləndirilir [17, էջ: 185-186].

Artaq Maqalyanın 2007-ci ildə İrəvanda nəşr olunan “*XVII-XIX əsrlərdə Ərsak məliklikləri və məlik ailələri*” adlı əsərində [25] Raffidən sonra demək olar ki, kompleks şəkildə Qarabağın Xəmsə məliklərinin tarixi bu kitabda tədqiqata cəlb edilmişdir. Kitabda məliklərin ordusu, məlik ailələrinin məhkəmə prosesləri, vergi məsələləri, məliklərin mahallarda mənəvi işlərdə iştirakı və ən əsası məlik ailələrinin şəcərəsi təqdim edilmişdi. Məlikləri bir neçə əsr boyu “*erməni milli azadlıq hərəkatının bayraqdarı*”, Qarabağ xanlığını isə “*erməni Ərsakının tarixində müvəqqəti bir hadisə*”, “*Ərsak məlikləri erməni dövlətçiliyinin təzahürü kimi*” təqdim edən müəllif onların etnik cəhətdən erməni olduqlarını kitabın bütün bölmələrində vurğulamışdır [25, էջ.103-111, 112-146 və s.].

Azərbaycan ordusunun II Qarabağ müharibəsində rəşadətli qələbəsindən sonra ermənilərin Ərsak (Qarabağ) mövzusunda təqdim etdikləri “*tədqiqatlar*”da daha çox Qarabağ məliklərinin maddi mədəniyyət abidələrinin tarixinə diqqət yetirilir. Tiqrən Aleksanyanın 2022-ci ildə İrəvanda nəşr olunan “*Xaçen knyazlığı ərazisində orta əsr abidələrinin tədqiqi*” [12] adlı kitabı da bu qəbildəndir. Kitabda Xaçın hakim-

liyi ərazisindəki orta əsr abidələrinin fotoları və siyahısı, həmçinin bölgənin işğal altında olduğu zaman bu abidələrdə aparılan qanunsuz qazıntıların “nəticələri” də təqdim olunmuşdur.

4. İlk qaynaqların saxtalaşdırılması

Qarabağın xristian mülklərinin adından Rusiya çarlarına ünvanlanan erməni dilində hazırlanmış məktublarda əksəriyyətində etnik kimlik məsələsi, həmin məktublarda rus dilinə tərcüməsi zamanı erməni tarixçiləri tərəfindən saxtalaşdırılmışdır. Məsələn, 1723-cü ilin martında Qarabağ mülklərindən 4-nün ətrafdakı dağıdıcı hücumlardan qorunmaq üçün I Pyotra ünvanladığı məktubdakı “*alban türkləri*” ifadəsi [2, л.л.2-2об; л.л.10-11] məktubun rus dilinə tərcüməsi zamanı “*alban müsəlmanları*” ifadəsi ilə əvəz edilmişdir [5, c.30-31; 11, c.15-16; 6, p.15].

Bəzi sənədlər nəşr zamanı erməni tarixçiləri tərəfindən ya tərcümə edilmədən, ya da tərcüməsi saxtalaşdırılaraq təqdim edilir. Məsələn, Gəncəsər katolikosu Hərses I Pyotra ünvanlandığı 1723-cü il mart tarixli məktubunda Alban ölkəsinin Qarabağ və Şirvan xristianlarının adından müraciət etdiyini qeyd etmişdir [3, л.1]. Sənəd ilk dəfə tərcümə edilmədən və haradan götürüldüyü göstərilmədən Ezov tərəfindən çap edilmişdir [9, c.344-345]. Lakin həmin sənədin Yuri Barseqov tərəfindən tərcüməsi zamanı sənədin adında dəyişiklik edilmiş, katolikos Nersesin “bütün ermənilərin adından müraciət etdiyi” yazılmışdır [7, c.38-39]. Bununla da, Y.Barseqov XVIII əsrin I rübündə Qarabağda yaşayan əhalinin erməni olduğu haqqında fikir yaratmağa çalışmışdı.

Qarabağın xristian alban mülklərinin ləzgilərin dağıdıcı hücumlarından qorunmaq üçün 20 mart 1724-cü ildə I Pyotra ünvanladığı erməni dilində yazılmış digər məktubda mülklər: - *Biz albanıq və millətə görə Utiyik (Մէք Աղն-ւլլաւնք էւք և ազգով Ուտիք (Mek Ağuvank yemk yev azqov Utik)* yazılmışdır. Erməni tarixçiləri həmin sənədi nəşr edərkən erməni dilində saxlamış, rus dilinə tərcümə etməmişlər [4, л.л.27-27об; 5, c.30-31].

Eyni saxtalaşdırmanı XVIII əsrin II yarısına aid sənədlərdə də izləmək mümkündür. 1781-ci il 2 sentyabr tarixində Qarabağın xristian mülklərindən Adəm, Bəylər, Babay, Arzman, Danil və Mxitar adlı kovxaların adından

imperator II Yekaterinaya məktub göndərilmişdi. Həmin sənədin erməni dilində olan variantında mülklər özləri haqqında “*biz Arşaki və Alban taxt-tacının çarları nəslinə məxsusuq*” ifadələrini yazmışlar [8, л.5-6; 6, p.80]. Həmin sənədi rus dilində təqdim edərkən erməni müəllifləri bu cümləni “*biz qədim erməni rəisləri nəslindənik*” ifadələri ilə əvəz etmişlər [4, c.183-184; 11, c.15-16].

Nəticə:

Ermənidilli tarixşünaslıqda Qarabağın xristian alban mülklərinin etnik kimliyinin saxtalaşdırılması Azərbaycana qarşı torpaq iddialarının əsas istiqamətlərindən biridir. Məqsəd Azərbaycanın xristian irsinin mənimsənilməsi, alban etnosunun maddi və mənəvi tarixinin erməniləşdirilməsi yolu ilə saxta tarix yaratmaq, Qarabağın aborigen əhalisinin ermənilərdən ibarət olduğunu iddia etməkdir.

Ermənidilli tarixşünaslıqda Qarabağ mülklərinin tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərdə mülklərin etnik tarixin saxtalaşdırılmasının səciyyəvi cəhətlərini ümumiləşdirsək, aşağıdakı nəticəyə gəlmək mümkündür:

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yazılmış kitablarda mülklərin etnik kimliyi ilə bağlı daha az saxtalaşdırma müşayiət olunur. Bu dövrdə yazılmış əsərlərin əksəriyyətində Qarabağın xristian mülkləri “erməni mülkləri” kimi deyil, Qarabağın Xəmsə mülkləri və yaxud Ərsak mülkləri kimi təqdim edilmişdir.

Sovet imperiyası dövründə ayrı-ayrı mülklərin tarixinin öyrənilməsinə daha çox diqqət ayrılmış və bu mülklərin etnik kimliyinin erməni kimi təqdim edilməsinə daha çox cəhd edilmişdir.

Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi iddiasının ortaya çıxması və Sovet imperiyasının dağılmasından sonra ermənidilli tarixşünaslıqda “Artsağın erməni mülkləri”nin etnik tarixinin ifrat dərəcədə saxtalaşdırılması ən prioritet mövzuya çevrilmişdir. Məqsəd Qarabağın xristian alban mülklərin etnik kimliyinin saxtalaşdırmaqla ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiasına hüquqi don geyindirməkdən ibarətdir.

Ümid edirik ki, bu istiqamətdə görülməli işlər Qarabağın xristian alban əhalisinin tarixi ilə bağlı bir sıra açılmamış məqamlara aydınlıq gətirməyə, həm də erməni saxtalaşdırmalarına tutarlı cavab verməyə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nəcəfli, G.C. Qarabağın xristian alban məlikləri //Bakı: İpək yolu. Azərbaycan Universiteti, “Xüsusi buraxılış”, 2021, s.73-82.

2. АВПРИ (Архив Внешней Политики Российской Империи), СРА (Сношения России с Арменией), ф.100/4 д.1, л.л.2-2об; л.л.10-11.

3. АВПРИ, СРА, ф. 100, 1723. д.1, л.1.

4. АВПРИ, СРА, ф. 100/4.1724, д.1, л.л.27-27об.

5. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. (Сб. Документов. Под редакцией Ашота Иоаннисяна), т.II, ч.II, Ереван, 1967.

6. Махмудов Я.М., Наджафли Г.Дж. Переселение армян на земли Северного Азербайджана в XIX веке – неопровержимая правда истории. Баку, «Турхан», 2020.

7. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий (Сост., отв. ред., авт. вступ. ст. и коммент. д. ю. н., проф. Ю.Г. Барсегов) т. I. Москва, «Кругъ», 2008.

8. РГВИА (), ф.52, оп.1/194, дело 270.

9. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

10. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народам. (Документы). СПб., 1898.

11. Mahmudov Y.M., Najafli G.G. The relocation of Armenians to the lands of North Azerbaijan in the 19th century is an historical truth. Baku, “Turkhan”, 2020.

12. Ալեքսանյան Т. Տաճարների և վանքերի վերականգնման և պահպանման հարցերը. Խաչատրյան Հ. Երևան, 2022 (*Aleksanyan T. Xaçın knyazlığı ərazisində orta əsr abidələrinin tədqiqi. İrəvan, 2022*).

13. Բարխուդարյան Մ., Պատմություն Ադրիանոպոլիսի, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, (*Barxudaryan M. Albaniya tarixi. cild I, Vağarşapat, 1902*)

14. Բարխուդարյան Մ., Պատմություն Ադրիանոպոլիսի, հ. Բ,

Թիֆլիս, 1907 (*Barxudaryan M. Albaniya tarixi. cild II, Tiflis, 1907*)

15. Բարխուդարյան Մ., Ադրիանոպոլիսի դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999 (*Barxudaryan M. Albaniya ölkəsi və qonşuları, Ərsak. İrəvan, 1999*)

16. Ղահրամանյան Գրիգոր, Նյութեր Գրիգորիանյանի մեջ իրենից և պատմության վերաբերյալ «ՎՈՆ», 1979, թիվ 12, էջ .112 (*Каграманян К., Материалы по истории Гюлистанского меликства, «ВОН»,1979, № 12, с.112*)

17. Ղուկասյան Ա. Արցախի Մեջքի պատմությունը և Սյունիքը: Երևան, 2001 (*Qulyan A. Ərsak və Sünik məliklərinin sarayları. İrəvan, 2001*)

18. Հովսեփյան Գ. Ձագավանի հավաքածու. Գիրք 1. Վաղարշապատ, 1913; (*Hovsepyan Q. Cagavan kolleksiyası. I kitab, Vağarşapat, 1913*)

19. Հովսեփյան Գ. Խախբախյանների և Գրիգորյանների Հայաստանի պատմության մեջ. Վաղարշապատ, 1928 (*Hovsepyan Q. Ermənistan tarixində Xaxbakyanlar və ya Proşyanlar. Vaqarşapat, 1928*)

20. Հովհաննիսյան Ա. Դրվագներ հայ ազատագրական պայքարի պատմության. գիրք առաջին, Հայկական ՍՍՌ-ի Հրատարակչություն, Երևան, 1957 (*Hovhannisyanyan A. Erməni azadlıq fikri tarixinin oçerkləri, I kitab, Ermənistan SSR EA nəşriyyatı, İrəvan, 1957*).

21. Ժամկոչյան Հ.Գ. և ներքինը, Հայ ժողովրդի պատմությունը և սկզբից մինչև 18-րդ դարի վերջ, Երևան, 1975 (*Jamkoçyan H.G. və başqaları, Başlanğıcdan 18 əsrin sonuna qədər erməni xalqının tarixi, İrəvan, 1975*)

22. Լալայան Ե., Վարանդայի երկրի խօսք Վարանդայի պատմական անցեալի մասին // «Հանդես ազգաբնութան»,

Թիֆլիս, Գիրք Բ 1897, էջ 5-8 (*Lalayan E., Vərəndə. I) Vərəndənin tarixi keçmişini haqqında bir neçə kəlmə // "Etnoqrafiya jurnalı", Tiflis, kitab II, 1897, s.5-8.*)

23. Լալայան Ե., Գանձակի շրջանի Ե. Ազգությունը. // «Հանդես ազգաբնիկների», Թիֆլիս, Գիրք Զ 1900, էջ 231-232 (*Lalayan, Gəncə rayonu E. Milliyyət: // "Etnoqrafiya jurnalı", Tiflis, kitab VI, 1900, s.231-232*)

24. Լեն. Հայոց պատմությունը. II: Երևան, 1967; Լեն. Հայոց պատմությունը. III: Երևան, 1968 (*Leo. Erməni xalqının tarixi, II cild, İrəvan, 1967; III cild, İrəvan, 1968*)

25. Մազալյան Ա. Արցախի մարտերի և 17-19-րդ դդ. Երևան, 2007 (*Maqalyan A. 17-19-cu əsrlərdə Ərsak məliklikləri və məlik ailələri. İrəvan 2007.*)

26. Տեր-Մկրտչյան Կ., Դոստանք և Մելիք-Շահնազարյան, // «Նիւթեր հայ մելիքների և մարտի», պրակ Բ, էջ միսթիս, 1914 (*Ter-Mkrtyan K., Dopyanlar və Məlik-Şahnazaryanlar, //*

"Erməni məlikliyi haqqında materiallar", II buraxılış, Eçmiədzin, 1914)

27. Ույունիքյան Բ., Խաչեղի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975 (*Ulubabyan B., X-XVI əsrlərdə Xaçın knyazlığı, İrəvan, 1975.*)

28. Ուլունիքյան Բ.Ա. Արցախի պատմությունը. սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994 (*Ulubabyan B.A. Ərsak tarixi, başlanğıcdan günümüzədək, İrəvan, 1994*)

29. Փափազյան Հ. Մելիք Եզանի ընդունարանի մուտքի վիճակը արմազիքյան ազգությունը - անազգությունը (Papazyan H. Məlik Eqanın qəbul otağının girişindəki yazı // *İctimai elmlər bülleteni. 1985. No5. s.75-78.*)

30. Բաֆֆի. Համալի մելիքությունները, Թիֆլիսի, 1882 (*Raffi. Xəmsə məlikləri, Tiflis, 1882*)

31. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IX, Երևան, 1987; հ. XII, Երևան, 1999 (*Raffi. Seçilmiş əsərləri, IX cild, Yerevan, 1987; XII cild, İrəvan, 1999*)

Резюме

Гюнтекин Наджафли

Отражение этнической идентичности христианских албанских мелики Карабаха в армяноязычной историографии

В статье освещаются некоторые важные аспекты отражения этнической идентичности албанских-христианских меликов Карабаха в армяноязычной историографии. В армяноязычной историографии значительно преувеличивают роль пяти христианских меликств, существовавших на территории Карабаха, пытаются представить практически каждое меликство как «образец армянской национальной государственности», как княжество, веками сохранившее традиции армянской государственности, одновременно стараясь доказать, что армяне являются исконно местным населением исторической территории Карабаха.

В статье дана классификация армяноязычной историографии и согласно данным первоисточников было доказано, что фамилия ни одного албанского мелика Карабаха не имеет отношения к армянскому происхождению. В письмах, адресованных Петру I и Екатерине II в XVIII в., карабахские меликства представлялись потомками албанской и аршакской династии.

Ключевые слова: Карабах, албанские меликства, армяноязычной историографии, национальная идеология

Abstract

Guntakin Najafli

Reflection of the ethnic identity of the Christian Albanian meliks of Karabakh in the Armenian-language historiography

The article highlights some important aspects of the reflection of the ethnic identity of the Albanian-Christian meliks of Karabakh in the Armenian-language historiography. In Armenian-language historiography they exaggerate the role of the five Christian meliks that existed in Garabagh, try to present each melikdom as an “example of Armenian national statehood”, as a structure, the principality that “have preserved and maintained the traditions of Armenian statehood for centuries”, and so on. At the same time, they are trying to prove that the Armenian population is a native people of the historical Garabagh territory.

In the article, the classification of Armenian-language historiography is given and Basing on primary sources, is proved that none of the Albanian meliks of Garabagh were of an Armenian descent. In the 18th century, the Garabagh meliks, in their letters to Peter I and Catherine II introduced themselves as representatives of the Albanian or Arshaki dynasty.

Keywords: *Garabagh, Albanian meliks, Armenian-language historiography, national ideology*